

Situne Dei

Årsskrift för Sigtunaforskning och historisk arkeologi

2014

Redaktion:

Anders Söderberg
Rune Edberg
Magnus Källström
Elisabet Claesson

Utgiven av Sigtuna Museum

Nyköping och den tidiga urbaniseringen i östra Skandinavien

Mathias Bäck

De omfattande arkeologiska undersökningarna i kvarteret Åkroken 3 och 4 i centrala Nyköping kommer framöver att generera många nya infallsvinklar i diskussionen om det medeltida stadslandskapet i östra Skandinavien. Inte minst städernas genes, tidigaste karaktär och utveckling kan genom dessa undersökningar nyansera vår bild av *den urbana underskog* (jfr Brendalsmo, Eliassen & Gansum red. 2009). Grunden till detta är att det varit möjligt att påvisa en osedvanligt lång kontinuitet av mänsklig aktivitet i centrum av den plats vi idag känner som Nyköping.

Det bör understrykas att det inte är ett långt tidsspänn i sig som är det viktiga i sammanhanget utan diskussionen om det betydelsebärande i relationen mellan de ”pre-urbana” och urbana skedena. Dateringar av äldre skeden i kvarteret Åkroken till perioden 600-tal–1000-tal gör att platsen kan diskuteras i relation till de vid skilda tider samtida bosättningarna Birka, Sigtuna och Visby. Därmed inte sagt att Nyköping är unikt i denna egenskap för diskussionen om den tidiga medeltidens urbana landskap. Min uppfattning är att platser som Södertälje, Strängnäs, Enköping och Västerås (Västra Aros) med stor sannolikhet skulle framstå som mer urbana i ett tidigare skede än vad som nu är fallet om det hade varit möjligt att genomföra yttora undersökningar på ”rätt” platser i dessa städer. Från samtliga dessa orter finns mindre mängder fynd- och naturvetenskapliga dateringar som antyder tidigmedeltida aktivitet – vi har bara ingen kunskap om dessa aktiviteters karaktär. I sammanhanget bör också Uppsala (Östra Aros) införlivas, men mer om detta senare.

Den tidiga urbaniseringen i Nordeuropa har diskuterats under lång tid. Det skulle emellertid leda för långt att referera den diskussionen i denna artikel, särskilt med tanke på de mycket olika förutsättningar som råder i olika delar av det europeiska stadslandskapet. För Sveriges del kan vi konstatera att de äldsta urbana platserna kan föras ned i vikingatid (ex. Andrén 1989; Clarke & Ambrosiani 1991; Nilsson & Lilja red. 1996; Augustsson, 2000; Ersgård 2007; Bäck 2010; Mogren 2013). De enskilda platserna har självfallet behandlats i en stor mängd artiklar och rapporter.

Det finns dock platser som kan komma att ändra på denna bild, t.ex. Uppåkra. Det är ju naturligtvis så att varje stad, när den än börjar växa fram eller anläggs, representerar tidig urbanisering i sin egen kontext för de människor som bebor den. Definitionen av urbanitet är en mycket komplex fråga och syftet med den artikeln är inte att utreda denna. Här kommer vi i huvudsak att förhålla oss till de kronologiskt tidiga centralorterna – urbana eller ej – och deras struktur, karakterisering och relation till det historiska och sociala sammanhanget. Denna artikel kan läsas som den

Figur 1. Flygbild med undersökningsytan för kvarteret Åkroken 3 i bildens mitt. Uptill syns Nyköpingsåns åkrök som gett namn åt kvarteret. Flygfoto: LCProBild.

första delen i en kontinuerlig analys av Nyköpings urbanitet i relation till jämförbara platser, inte minst i Mälardalsområdet.

Kvarteret Åkroken

Utgångspunkten för denna artikel är de anmärkningsvärda resultaten från de arkeologiska undersökningarna i kvarteret Åkroken i Nyköping (*fig. 1*). På en sammanlagd yta av cirka 1500 m² undersöktes delar av sju stadsgårdar, gränder, gator m.m. (Bäck m.fl. in press). Sedan tidigare finns två större utgrävningar, kvarteren Stallbacken respektive Rådhuset, som berör de medeltida delarna av Nyköping. Dessa undersökningar genomfördes på 1960- respektive 1970-talet men har nyligen sammanfattats i en syntesrapport (Norberg & Pettersson 2008). Bägge kvarteren angränsar till kvarteret Åkroken, idag endast skilda av två gator – västra Kvarngatan och Slottsgatan – som stammar från Nyköpings reglering vid mitten av 1600-talet. Läger man samman de ytor som grävdes i kvarteren Rådhuset och Stallbacken med kvarteret Åkroken, samt ett större antal mindre undersökningar i kvarteret Sörmlandsbanken, kan vi konstatera att 3500–4000 m² av centrala Nyköping mellan Stora torget och ån har undersökts arkeologiskt. Även om undersökningarna från 1960- och 70-talet genomfördes med sin tids förutsättningar, är det anmärkningsvärt stora delar av den medeltida staden som berörts av arkeologiska undersökningar. I Mälardalen är det endast Uppsala och Sigtuna som är jämförbara vad gäller omfattningen av undersökningar i de medeltida stadskärnorna. Med undantag för grävningarna vid riksdagshuset på Helgeandsholmen har inte heller Stockholm varit föremål för

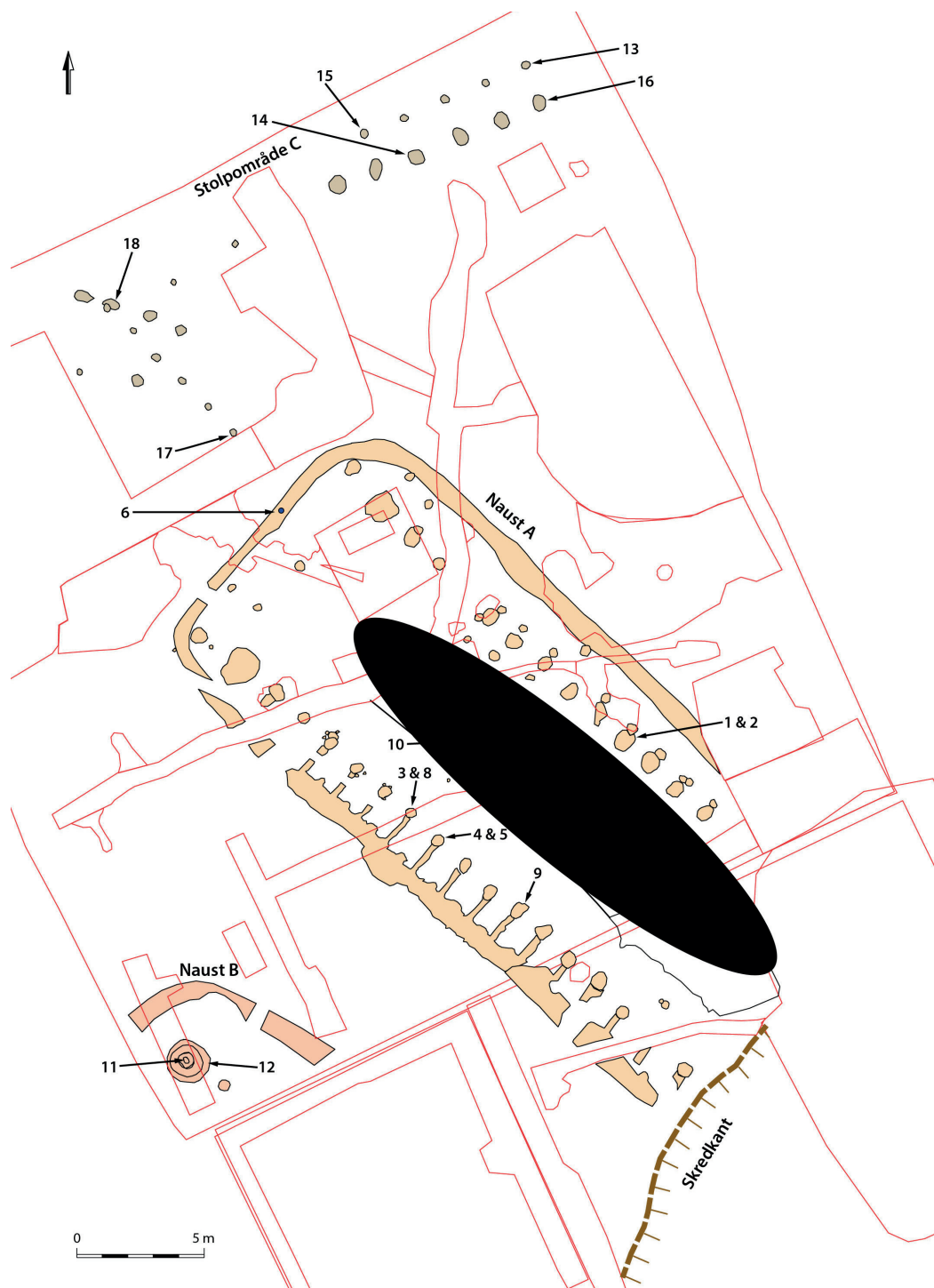
undersökningar av denna omfattning i stadens äldsta delar. En annan stad som inom kort kommer att ge mycket nytt arkeologiskt material är Enköping, där en eller möjligen två större undersökningar i den centrala delen av staden genomförs under 2013–2014. Enköping kan mycket väl, efter dessa undersökningar, uppvisa en mycket tidigare omfattande etablering än vad som är känt idag. Förekomsten av möjliga tidigkristna gravfält norr om Enköping öppnar för intressanta jämförelser med andra tidiga städer, inte minst vad gäller Enköpings karaktär i etableringsskedet. (Bäck 2012:55f).

Det äldsta Nyköping – en resa till järnåldern

Den undersökta verksamheten på platsen har delats in i 14 huvudskeden där stadsbebyggelsen omfattar perioden mellan ca 1100 och 1700 (Bäck m.fl. in press). Bland det mest anmärkningsvärda med resultaten är emellertid de två skeden som föregår den reglerade bebyggelsen. De tidigaste dateringarna är sparsamma och begränsas till några stolphål från en strandnära byggnad som funnits på platsen under yngre romersk järnålder–folkvandringstid. Inga fynd eller andra konstruktioner har kunnat knytas till detta skede men dateringen visar att platsen varit attraktiv redan under förhistorisk tid.

Om det äldsta skedet är blygsamt kan man inte påstå detsamma om det andra, som är minst sagt manifest. Omkring år 650 uppförs den första av minst två mycket stora byggnader på det som vid denna tid var Nyköpingsåns närmaste strandområde vid den lagun som fanns intill Åkroken. Det rör sig om en minst 27 meter lång och 13 meter bred stolpkonstruktion bestående av mycket stora hörnstolpar vars stolphål mätte bortåt 2 m i diameter. Däremellan stod tätt placerade stolpar med olika karaktär som utgjorde långsidorna (*fig. 2*). Byggnaden vände ena gaveln mot ån och dess ände låg några få meter från åns strand. Runt hela konstruktionen löpte en grund dräneringsränna. Långsidans stolprader stod så tätt att det är svårt att föreställa sig hur en heltäckande vägg skulle ha sett ut. Snarare förefaller utrymmet mellan stolparna ha varit öppet och stolpkonstruktionen har således fungerat som stomme för ett stort taktäckt rum med öppen gavel i söder ner mot ån.

Byggnadens centrumlinje upptas av en 19 meter lång och ca 2,5 meter bred ränna med kol i botten. Någon eldning på plats hade inte skett utan kolet måste ha förts dit. Inledningsvis diskuterades möjligheten att konstruktionen kunde ha varit en hallbyggnad. De samlade analyserna av bl.a. diatoméer samt byggnadens läge och konstruktion utesluter emellertid en sådan tolkning. Diatoméerna är brackvattens-diatoméer av *”bentisk (fastsittande) typ vilka med största sannolikhet förts dit av något som legat i saltvatten, dvs. ett fartygsskrov. Närvaron av diatoméer i dragrännan indikerar även att det aldrig funnits en täckande igenväxning av densamma då kiselalger löses upp i utbildade rotzoner”* (Bäck m.fl. in press, manuskript; Westberg in press). Vi är idag övertygade om att det rör sig om det för tiden största kända båthuset (no. *naust*) i Östskandinavien. Intill denna byggnad påträffades även delar av ännu en sannolikt likadan byggnad som var något förskjutet ned mot Nyköpingsån (se även <http://www.sormlandsmuseum.se/Sormlandsmuseum/kunskap-och-radgivning/Arkeologi/kulturmiljonytt/Fortsattning-pa-bathusen/>). Dessa byggnader har för en tid

Figur 2. Plan över de bägge naust som påträffades vid undersökningen av kvarteret Åkroken 3 och 4. Siffrorna anger daterade delar av konstruktionerna. Inlagd i svart är en skalenlig schablon av Osebergsskeppet, vilket visar vilken typ av skepp denna byggnad kunnat härbärgera.

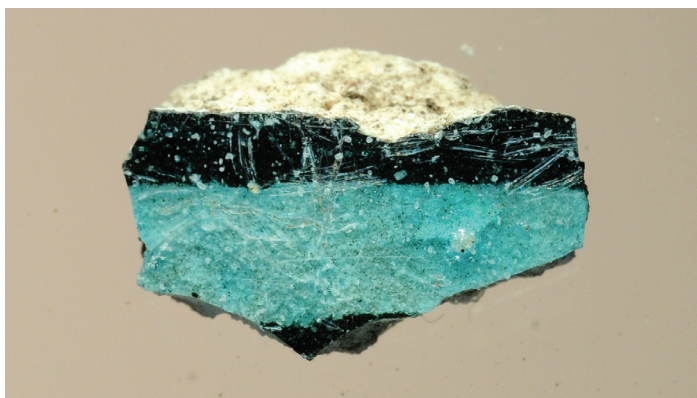
stått på platsen samtidigt, men den senare är uppförd omkring 100–150 år efter den första. Vi har kunnat se att vissa ombyggnader har skett över tid då stolpar bytts ut, men kan samtidigt konstatera att det första båthuset stått på platsen i bortåt 400 år.

Bägge byggnaderna har förlorat sin funktion någon gång under 1000-talets mitt då de tidigare spåren av stadstomter lades ut i slutet av 1000-talet eller omkring år 1100. Strax norr om den bäst bevarade byggnaden fanns två grupper av stolpar som var samtida med båthuset. Den ena var en dubbel rad av parallella stolpar medan den andra utgjordes av ett par rader av stolpar i båthusets förlängning. Det förra tolkades först som en byggnad men tolkningen är mycket osäker och konstruktionen kan ha fyllt någon funktion i anslutning till båthuset. Den andra stolpraden, strax norr om båthuset, skulle förslagsvis kunna ha haft en funktion i anslutning till någon form av vinschanordning för uppdragning av skepp.

Utifrån det arkeobotaniska materialet från de kontexter som överlagrade båthuset kan vi konstatera att platsen har varit kulturpåverkad under de fåtal årtionden som kan ha förflutit innan de första lämningarna av en planlagd stad framträdde. Delar av ytan har odlats men det fanns även matrester och spår av metallhantverk. Med all sannolikhet återfinns de allra äldsta delarna av staden i de intilliggande delarna av kvarteret. Det innebär att vi kan räkna med en kontinuitet av mänsklig närvaro på platsen från båthusens tid till det att staden växer fram. Det är alltså inte orimligt att tala om en första etablering av staden någon gång mellan 1070 och 1090. Ett sådant scenario betyder att Nyköping är precis 100 år yngre än Sigtuna vilket gör staden till den näst äldsta fortfarande existerande staden med ett konstaterat större tomtlagt område i Östskandinavien. Indikationer om samtidighet utifrån enstaka föremål och kontexter finns som bekant från Södertälje, Västerås, Strängnäs och Enköping.

Vi ser framför oss ett stadslandskap som med säkerhet innefattat Nyköping och Sigtuna under senare delen av 1000-talet. Möjligen kan även någon av de ovan nämnda städerna ha börjat växa fram vid denna tid. Vi skall i sammanhanget inte heller glömma Åbo i nuvarande Finland. Namnet betyder ”bosättning vid å” och har således samma begrepps innehåll som Aros. Det finska namnet Turku anses härröra från fornryskans (*tūrgū*) och betyder torg. I dagsläget kan emellertid Åbo inte dateras längre tillbaka än till omkring år 1300 (Seppänen in press). Jämförelser mellan Nyköping och Sigtuna är däremot av framtida forskningsintresse. Vi kan redan nu konstatera att det både finns strukturella likheter likväl som paralleller mellan delar av fyndmaterialen. Bland fynd med påtaglig koppling till Sigtunas fyndprofil kan nämnas Syriskt Raqqa-gods och en amfora, sannolikt från Svartahavsområdet (*fig. 3 & 4*). I sammanhanget kan det vara på sin plats att understryka att fynd av tidig-medeltida amforor endast påträffats på tre platser i Östskandinavien; Nyköping, Sigtuna och Birka. Sådana fynd visar i vilken urban kontext vi skall betrakta Nyköping. Det bör dock redan här understrykas att fyndmaterialet från Nyköping på inget vis är jämförbart med Sigtuna i omfång och inte heller finns omfattande spår av det vida geografiska kontaktnät som framträder i den senare stadens material. Nyköpingsmaterialet är betydligt mer regionalt orienterat och staden kan snarast karakteriseras som en ”normal” stad under tidig medeltid. Sigtuna framstår i ljuset av resultaten från Nyköping som ännu mer särpräglad i sin samtid än vad den tidigare gjort.

Figur 3. En mycket liten skärva (bredd 1 cm) av raqqa-gods från undersökningen i kvarteret Åkroken 3. Fynd nr 2354. Foto: Mathias Bäck.

Att det finns en uppenbar kontinuitet mellan de stora båthusen och den äldsta stadsbebyggelsen i Nyköping är anmärkningsvärt, för att inte säga sensationellt. Det får konsekvenser för tolkningen och förståelsen av Nyköpings genes. I det arkeologiska källmaterialet finns indikationer på att omfattande samhällsförändringar sker i Mälardalsområdet under 600-talet (ex. Bäck, manuskript; Varenius 1995:40; Frölund & Göthberg 2013; Ljungkvist 2013). Det är, som vi sett, just under denna period som båthusen i kvarteret Åkroken uppförs. En fråga som direkt uppkommer är vad dessa byggnader kan ha haft för betydelse i samtidens politiska skeenden? Det nya arkeologiska materialet från kvarteret Åkroken erbjuder möjligheter att lyfta blicken. En första association leder till Gotland och den, med båthusen i Nyköping, samtida blomstringen av gotländska bildstenar under perioden 600-800 (Nylén & Lamm 2003). Redan de tidiga stenarna har avbildningar av skepp och det är en kittlande

Figur 4. Bukfragment från en amfora, sannolikt tillverkad i trakterna kring Svarta Havet. Bredd ca 7 cm. Fynd nr 4100. Sammanlagt tre skärvor av detta gods hittades i kvarteret Åkroken, varav två vid förundersökningen. I östra Skandinavien har denna typ av keramik endast påträffats i Birka och Sigtuna - och nu i Nyköping. Foto: Mathias Bäck.

tanke att de båtar som förvarats i båthusen i kvarteret Åkroken högst sannolikt seglat till Gotland och där kunnat utgöra förlaga för någon av de stenhugare som skapade bildstenarna. Långt senare kan vi se spår av en, möjligen sedan generationer, etablerad relation med gotlänningarna i stadsmiljön. I lagerkontexter som dateras till cirka 1160–1225 återfanns nämligen en uppsättning gotländska kvinno Smycken i form av fiskhuvudformiga hängen och dosformiga spännen (*fig. 5 & 6*) (Bäck m.fl. in press). Detta är ett av få fynd av dessa typer av gotländska kvinno Smycken från det svenska fastlandet. Framförallt finns veterligen inga fynd av detta slag från tidigmedeltida stadsgårdar – dvs. i urbana miljöer på fastlandet – förutom två djurhuvudformiga spännen från kvarteret Trädgårdsmästaren i Sigtuna – ett i fas 4 (1050–75) och ett i fas 10 (1200-talets mitt) (Wikström red. 2011:153). Vi betraktar kontexter som vi inte tidigare haft möjlighet att förhålla oss till. I vilka situationer har denna dräktkod valts och vad kommunicerar den i Nyköping år 1200? Vem förstår dess innebörd och historiska sammanhang vid denna tid och på denna plats? Vad har Gotland för plats i den urbaniseringsprocess som senare leder till Nyköping? Även i det relativt omfattande pärlmaterialet från undersökningen i Åkroken finns flertalet paralleller med gotländska fynd, liksom bland sänkestenar av kalksten varav ett par är fossiler som hittas på Gotlands stränder (Bäck m.fl. in press).

Det är på sin plats att åter understryka båthusets monumentala storlek. Illustrativt i sammanhanget är det faktum att byggnaderna har en storlek som innebär att de kunnat hysa båtar av Osebergskeppets storlek (*se fig. 2*). Ett av de två båthus som påträffades i samband med undersökningar under första hälften av 1990-talet på Adelsö i Mälaren närmar sig med sina 25 meters längd båthusen i kvarteret Åkroken (Brunstedt 1996:31ff). Detta båthus undersöktes inte varför dateringsunderlaget är svagt. Med utgångspunkt i strandlinjeförskjutningen är emellertid en vikingatida datering rimlig (Brunstedt 1996:34). Båhuset på Adelsö har tillhört en miljö som var kontextuellt knuten till en kungsgård, vilket kan leda frågan vidare: vad representerar båthusen i kvarteret Åkroken? Utifrån byggnadernas dimensioner som också ger en antydning om båtarnas storlek, kan vi sluta oss till att det funnits en regional eller överregional aktör bakom dessa projekt. I exemplet Adelsö känns det inte främmande att det kan ha funnits ett kungligt initiativ, men hur är det i Nyköping?

Figur 5. Dosformigt spänne från Gotland. Typen hör till den yngsta generationens spännen (fason P8) av denna typ. Diameter 48 mm. Fynd nr 4320. Foto: Västsvensk konservering.

Indikerar de två stora båthusen vid Åkroken att det funnits en stormansgård eller en kungsgård i närheten under yngre järnålder? Det finns inga kronologiska belägg för en ledungsorganisation förrän under den senare delen av den yngre järnåldern eller tidig medeltid och även tolkningen av dessa belägg är livligt omdiskuterad (Varenius 1998, 1999; Jesch 2002. Jämför också Hafström 1949 för en äldre uppfattning om ledungens ursprung). Ledungen är nära knuten till den yngre järnålderns och tidiga medeltidens territoriella indelning och denna debatt är alltför komplex för att rymmas i denna artikel, speciellt som det inte råder "någon enighet om vad ledungen egentligen var, vilka dess uppgifter varit, och hur den organiserats..." (Varenius 1989:84). En jämförelse mellan det totala antalet enheter beräknat på Södermannalagens skeppslagsmodell, stämmer intressant nog ungefär med antalet arkeologiskt identifierade primärenheter (Varenius 1989:85). En äldre, numera avfärdad, forskning har förlagt ursprunget till ledungsorganisationen tidigare än vad dagens forskning gör (Varenius 1998:36,82f.). Utan att fördjupa denna diskussion måste vi, i ljuset av det nya arkeologiska källmaterialet från kvarteret Åkroken, ändå börja förhålla oss till en politisk/social struktur som har föregått ledungen. Detta understryker ytterligare de indikationer på samhällsförändringar som börjar kunna anas under 600-talet. Frågan är alltså om inte dessa byggnader måste relateras till någon form av organiserad politisk kontext, motsvarande t.ex. ett jarladöme. Det finns naturligtvis inga belägg för begreppet Jarl från vendeltid eftersom samtida skriftliga källor saknas. De äldsta beläggen i diplomatarier där begreppet jarl förekommer är från 1100-talets mitt (Fritz 1971:345). På den s.k. "Assurstenen" i Bro socken i Uppland från 1000-talets början omnämns Håkon *Jarl* i en roll som landvärnare vilket skulle kunna tolkas som att han haft en ledande funktion i en ledungsorganisation (Wessén & Jansson 1949:37ff). Vi kan dock inte använda detta begrepp men vi kan tillåta oss att använda jarlafunktionen som associativ projicering för att diskutera vad dessa byggnader representerar, särskilt som det arkeologiska källmaterialet är så substantiellt som i kvarteret Åkroken. Man kan i sammanhanget också fundera på utsträckningen av den territoriella benämningen Roden, som omfattat Östersjökusten norr om Stockholm och in i Gästrikland samt delar av Mälardalen. Den tidigaste referensen till ordet Roden återfinns på den s.k. Hovgårdsstenen (U11) på Adelsö, som

Figur 6. Fiskhuvudformigt hänge från Gotland. Observera korset mitt på hänget. Längd 50 mm. Fynd nr 4314. Foto: Västsvensk konservering.

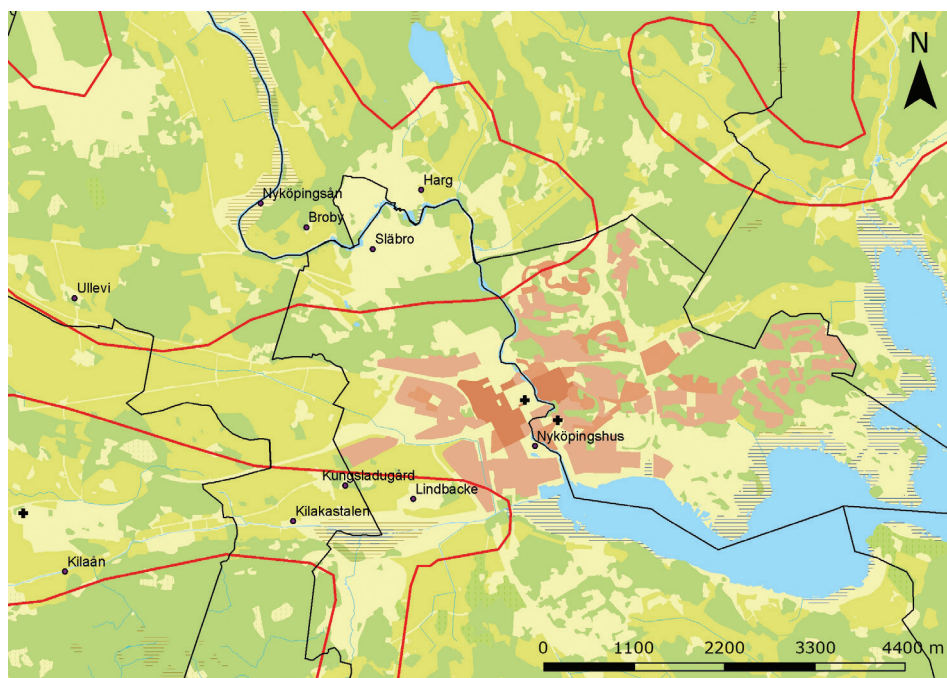
kontextuellt är direkt knuten till båthusen på samma ö. Flertalet forskare betraktar Roden som en medeltida politisk struktur vilket gör att båthusen i Nyköping inte omedelbart kan relateras till ett begrepp som Roden. Dateringen av Roden har på senare tid ifrågasatts (Larsson 2007:343ff). Denna artikel skall inte fördjupa sig i Roden, men i ljuset av miljön på Adelsö kan man emellertid ändå ställa frågan om det inte kan ha funnits en liknande organisation utefter kusten en bit söder om Stockholm. Förekomsten av ett båthus är i sig en indikation på att det kan ha funnits en "ledningshamn" i närheten (Larsson 1997:73). Innan vi för denna diskussion vidare är det dock viktigt att poängtera att maktens inblandning i tolkningen av Nyköpings framväxt inte skall betraktas som en generell modell för urban genes. Min uppfattning är att orsaken till att urbana platser växer fram är mångfacetterad. Jag har i flera sammanhang diskuterat det politiska systemets karaktär(er) under yngre järnålder och anser att maktperspektivet alltför ofta oproblematiserat använts som förklaringsmodell, och därmed har möjligheten att analysera dynamiken i ett komplext samhälle försumrats (Bäck 1997, 1999, 2000, 2007, manuskript). Bland många andra har Mats Mogren senast diskuterat denna problematik i en kritisk artikel (Mogren 2013).

Kanske är det med utgångspunkten i att det i den nuvarande staden Nyköpings centrum kan ha funnits ett maktcentrum som vi skall betrakta kastalerna på Slottsholmen och vid Kilaån någon kilometer sydväst om Nyköping (fig. 7) (jfr Norberg 2013). Ett möjligt samband mellan kastaler och ledungsorganisationen (Larsson 2007) tillför ytterligare några penseldrag till den bild av det tidiga Nyköping som skissas här. Det börjar framträda en associationskedja av företeelser och manifesterade konstruktioner som inte kan förbigås om man vill försöka förstå Nyköping som urban plats. Alla de komplexa sociala/politiska strukturer och relationer som börjar framträda efter de nya undersökningarna i Nyköping ligger helt i linje med ett samtida synsätt på urbanitet: *"För förståelsen av den tidiga stadsutvecklingen är det således inte fruktbart att söka ett omland genererat av den urbaniserade orten, utan istället betrakta urbaniteten som en del av landskapet"* (Anglert & Larsson 2008:303f). *"Städer och urbana orter har tillkommit som en del av, eller varit ett resultat av, urbaniseringen, men har inte varit målet för denna process"* (Anglert 2006:233). Låt oss med denna insikt lyfta blicken för ett ögonblick för att placera in Nyköping i det östskandinaviska stadslandskapets tidigaste skede.

Från Aros till – Nyköping, Västerås och Uppsala

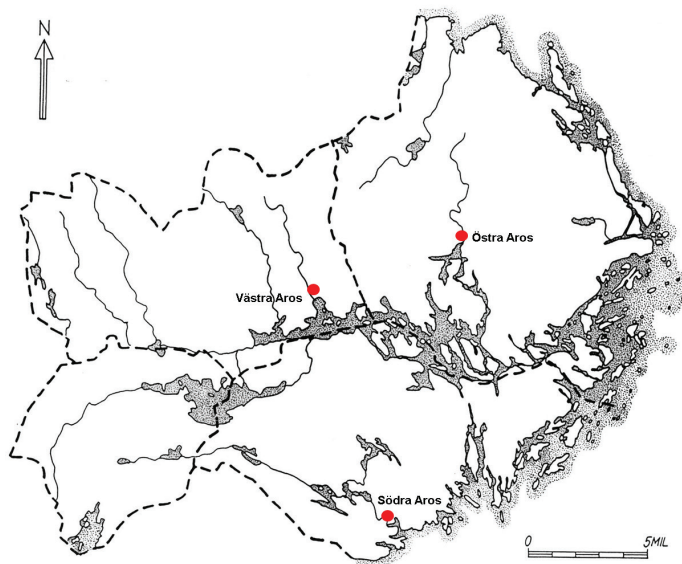
Ett prägplingsunderlag för ett AROS-mynt som påträffades vid arkeologiska undersökningar 1964 i kvarteret Rådhuset (Jonsson 1983:83; Grundberg & Jonsson 2004:14; Norberg & Pettersson 2008:14), ett tiotal meter norr om undersökningen i kvarteret Åkroken, öppnar för vidare diskussioner om Nyköpings karaktär – nu som tidig urban plats.

Förutom det ovan nämnda prägplingsunderlaget, daterat till kung Erik Knuts sons myntning 1208–1216, finns ett myntfynd från Allhelgonaklostret i Skänninge, Östergötland med texten "NVCOPIE" (Karlén 1973:14, 17) och ett från Kullkyrka, Mosjö socken, Närke (Klackenberg 1992:122, 279). Det förra myntet har daterats

Figur 7. Karta över Nyköpings läge vid en vik av Östersjön och centralt placerad mellan de tre vattendragen Nyköpingsån, Kilaån och Svartån. Bygder kring dessa vattendrag är markerade med rött. Den ena av de två kända kastalerna är markerad i Kilaåns nedre lopp intill vad som tidigare var en vik av Östersjön. Den andra kastalen är belägen vid Nyköpingshus. Observera lägena för Ullevi strax väster om staden och Harg, Släbro och Broby uppströms Nyköpingsån. Runstenar har hittats vid både Broby och Släbro där en viktig bro över Nyköpingsån sannolikt funnits (jfr Strid 1980). Bild: Lars Norberg. Något beskuren.

Fig. 8. De tre aros-orterna Västra Aros, Östra Aros och Södra Aros, om vi tänker oss det senare namnet som ett namn på det tidigaste Nyköping.

till omkring 1230 (Jonsson 1983:83) och man har därför ansett att Knut Långe (1229–1234) varit myntherren (Karlén 1973:14). För framtida studier skulle det emellertid vara av intresse att närmare undersöka om detta mynt istället skall tillskrivas Knut Långes jarl, Ulf Fase (1230–1248), som ansetts ha haft egen myntningsrätt (Kumlien 1971:71; Rundberg & Holmberg 2008:14). Ulf Fase var verksam i Södermanland och bland annat inblandad i slaget vid Olustra, som troligen låg i Sundby socken nordost om Eskilstuna (Lindkvist & Sjöberg 2003). Präglingsunderlaget visar, oavsett vem som står bakom, att Nyköping varit myntort och därmed en stad av stor betydelse för den härskande eliten och kungen under första hälften av 1200-talet. Resultatet av de arkeologiska undersökningarna i kvarteret Åkroken klargör att staden då redan funnits i 100–150 år. Det kan därför inte uteslutas att Nyköping fram till omkring 1230 hetat Aros (Södra Aros?) vilket gör det angeläget att ställa staden i relation till de två andra aros-orterna i Mälardalen: Västerås (Västra Aros) och Uppsala (Östra Aros).

Nedan följer en kortfattad karakterisering av företeelser i anslutning till dessa orter, som jag anser har betydelse ur ett urbaniseringsperspektiv. Vi kan inte förstå arosstädernas karaktär under medeltiden om vi inte gör en fördjupad analys av bl.a:

Nyköpings relation till: Två båthus (naust) i kvarteret Åkroken 650–1060; relationen till Gotland; makteliten under perioden 500/600-tal–1060/70; de möjliga lokala kult/tingsplatserna Ullevi, Harg, Lund (Karlén 1973:7; Broberg 1979:53); kungsgård/jarlagods (Schück 1926:201f) samt kastalerna i Nyköping och Kila.

Västerås relation till: Bergslagen och järnhanteringen (alla vägar norrut från Västerås leder till Bergslagsområdet); en ej säkert belagd kungsgård (Annuswer m.fl. 1990:16); tidig bronsgjutning i centrala Västerås under 1000-tal; nyligen undersökta vikingatida lämningar vid Svartån (Alström 2010, 2013; <http://www.kmmd.se/Arkiverat/Aktuellt2/>); kultcentrum/tingsplats i Badelunda (Anundshögen) med de närliggande platserna Frösvi, Ullvi, Tortuna; båtgravfälten i Badelunda samt makteliten under 500/600–1000-tal.

Uppsalas relation till: Kultcentrum i Gamla Uppsala; kungsgården i Gamla Uppsala; makteliten under perioden 500/600-tal–1000-tal (Ljungkvist 2006); kungsgården Island (på Islandet öster om Fyrisån i den södra delen av nuvarande Uppsala); järnhanteringen i Uppland (Anund 2008:368); vapenoffren i Fyrisån; marknaden Distingen; runstenarna i domkyrkomiljön samt den lokala kult/tingsplatsen och båtgravfälten i Ultuna.

Gemensamt för dessa platser är naturligtvis goda kommunikativa lägen, inte bara via respektive åar utan också genom viktiga landvägar som passerar städerna. Vägarna har knutit städerna till det omgivande landet, men minst lika avgörande är mötet mellan land- och vattenvägar (Anglert 2006:236f). Båthusfynden i Nyköping påvisar just ett exempel på en sådan relation och ger incitament för fortsatt forskning om vad i landskapet som kan knytas till dessa för att förstå initiativet till att bygga dem.

I Uppsalas fall finns tydligt arkaiserande drag i urbaniseringsprocessen. Ett exempel är de många runstenarna i domkyrkan som uteslutande återfinns i kyrkans östra del och troligen endast kan knytas till samtidens – den tidiga medeltidens – ekonomiska och politiska elit (Gustavson 1986:32). Gustavson menar att detta skulle kunna tolkas som att ättlingar till dessa släkter manifesterat sin anknytning till bygden kring Uppsala på detta vis i samband med att domkyrkan uppförs. Vapenoffren i Fyrisån (bl.a. vikingatida svärd, spjutspetsar, yxor och miniatyrsvärd) är ännu ett indicium för att legitimitet skapats genom arkaiserande handlingar som sätter Aros i förbindelse med den långa traditionen av maktcentrum vid gamla Uppsala (Ljungkvist 2006:173, appendix 4; Anund 2008:370f). Ytterligare en företeelse som bör nämnas i sammanhanget är en av de största traditionella marknaderna i östra Mälardalen, Distingen. Olle Ferm tolkar Snorre som att tinget i Gamla Uppsala upphörde senast omkring 1150 (Ferm 1986:67), vilket möjligen antyder en något tidigare urbanisering av Östra Aros än slutet av 1100-talet. Marknaden understryker att det sannolikt är till Aros som tinget har flyttat. Detta har föranlett tolkningen att Östra Aros viktigaste funktion i ett tidigt skede var som mötesplats (Anund 2008:365). I fråga om Södra Aros (Nyköping) är funktionen som mötesplats inte lika framträdande i det äldsta skedet, men en möjlig samlingsplats för en ledungslikande struktur kan inte uteslutas. I synnerhet i ljuset av vad vi vet om Nyköping under högmedeltid då staden förefaller ha varit en nod där många viktiga möten ägt rum. Det arkeologiska fyndmaterialet från kvarteret Åkroken motsäger inte en sådan tolkning då det inte finns någon annan särskilt utpräglad aktivitet inom undersökningsområdet än boende, fiske, djurhållning och förtäring. Visst finns spår av gårdsbundet vardagshantverk, men inte i någon påtaglig omfattning i relation till de hantverksgårdar som undersökts i andra medeltida städer. Nyköping har således varit en stad med utpräglad administrativ funktion under medeltiden, men kan också ha varit känt som mötesplats för diplomatiska förhandlingar då ett stort antal brev rörande händelser utanför staden undertecknats av Nyköpings borgare (Janzon 2013:226ff). Det faktum att en internationellt väl känd kommunikationsled, Valdemar Seirs segelled, passerar utanför Nyköping bidrar till den internationella kontexten och skall inte underskattas i sammanhanget. Bland de platser som nämns i det danska itinerariet från 1200-talet finns Femöresund, strax utanför Oxelösund (Gallén 1993).

De historiska källornas uppgifter om kamerala transaktioner och vittnesuppdrag för stadsstyret i Nyköping, liksom det arkeologiska materialet och de monumentala byggnadsverken i staden under den tidigaste medeltiden, skall ställas mot den analys av Nyköpings närmaste omland som gjorts av Kaj Janzon och Alf Eriksson i anslutning till undersökningen i kvarteret Åkroken: *"Nyköpings närmaste omland är ingen påfallande rik trakt, utan högst ordinär. Norr om staden finns visserligen en förhistorisk bygd, men terrängen är småbruten och byarna små. Söder om staden är förhållandena ännu sämre, med övervägande skogsbygd ända ut till Saltsjön. Området har huvudsakligen koloniserats under äldre medeltid med hjälp av ett huvudgårdssystem. Ett stort antal torp har tagits upp i anslutning till uppgrundade havsvikar. De ekonomiska förutsättningarna för uppkomsten av staden Nyköping måste därför sökas inom ett vidare geografiskt område"*. (Bäck m.fl. in press)

De två stora båthusen i Nyköping är därför tveklöst manifestationer som bör aktivera en diskussion om platsens funktion under yngre järnålder. Olle Ferm har utifrån Snorri Sturlusons kungasagor (Olof den heliges saga) tolkat det som att Uppsala har varit en kunglig hamn: *"Som hamnplats för sveakonungens skepp är Aros omtalat av den isländske historieskrivaren Snorre Sturluson"* (Ferm 1986:66). Olof den Heliges saga behandlar politiska händelser i Norden under 1000-talets första decennier. Det geografiska sammanhanget i denna del av Snorris berättelse förefaller vara Uppland, men man kan i ljuset av fynden från Nyköping ställa sig frågan vilket Aros som egentligen omtalas. Sekvensen beskriver att kungen bemannar en ledningsflotta, men det är inte uttalat att den utgår från Uppsala.

Vi kan konstatera att samtliga här behandlade aros-orter byter namn under 1200-talet. Aros betyder som bekant åmynning. Dessa orter är nu inte de enda som är placerade vid åmynningar – andra är t.ex. Enköping, Arboga och Torshälla – men de är de enda av dem som har haft namnet Aros. Vi kan också konstatera att de tre aros-orternas namnbyte måste betraktas som planlagda och aktiva handlingar, att byta namn på en stad är givetvis initierat av och utverkat genom makthavande aktörer i samhället. Med den utgångspunkten är det i en urbaniseringsdiskussion av intresse att de tre orter som på 1100-talet hetat Aros fått så vitt skilda namn vid omdöpningen på 1200-talet. Nyköping och Västerås namngavs sannolikt under första hälften av 1200-talet medan Uppsalas namnbyte förknippats med ärkebiskopssätets flytt från Gamla Uppsala till dåvarande Aros på 1270-talet. I diskussionen kring Uppsalas historia har dock föreslagits att flytten av ärkesätet skett redan under den första hälften av århundradet och det kan därför inte uteslutas att namngivningen tidsmässigt legat närmare de andra orternas omdöpning. Namnet Nyköping förhåller sig uppenbarligen till andra platser och det förefaller här ha varit betydelsefullt att profilera staden – det finns något progressivt över namngivningen. I Uppsalas fall ser vi en närmast motsatt strategi. Här har man direkt återknutit till en tidigare centralort och ett tungt aristokratiskt maktcentrum med mycket lång tradition. I Västerås har man helt enkelt bara konserverat det ursprungliga namnet i en något modifierad form.

Nya, ännu oförklarade, företeelser som strukturellt binder samman Gamla Uppsala och Anundshögskomplexet är raden av stora gropar (dock synbart utan stolpar) som under de senaste åren påträffats i anslutning till kult/tingsplatserna (Beronius Jörpeland m.fl. 2013; Sanmark & Semple 2011:24ff). Någon liknande konstruktion har inte påträffats i Nyköpings närhet, så det är möjligt att den rituella tyngd som laddat det historiska landskapet kring Uppsala och Västerås inte förelåg i Nyköpings fall. Man kan undra om och hur detta påverkat de tidigaste faserna av respektive Aros? Finns det en mer utpräglad religionsförankrad orsak till framväxten av Uppsala och Västerås i förhållande till Nyköping? Är det därför de båda första orterna har en tydligt bakåtblickande språkdräkt i namngivningen, medan namnet Nyköping är progressivt?

De olika orternas nya namn är viktiga i analysen av hur dessa platser blivit urbana – en differentierad urbanisering kan spåras i städernas olika regioner. Samtidigt vill jag här lyfta fram idén om att de orter som benämnts Aros har en tydlig koppling till järnålderns maktstrukturer i respektive region.

Referenser

- Alström, U. 2010. "Man kan nu intet weta at berätta, enär denne Staden aldrärförst blivt anlagd och upbyggd..." Arkeologisk antikvarisk kontroll, Västerås 232:1. Kulturmiljövård Mälardalen. Rapport 2010:5. Västerås.
- Alström, U. 2013. "att den är urgammal och förmodligen kan räknas till rikets äldsta städer". *Nytt dateringsunderlag för Västerås historia*. Arkeologisk förundersökning i form av schaktningsövervakning, Västerås 232:1. Kulturmiljövård Mälardalen. Rapport 2013:83. Västerås.
- Andrén, A. 1989. The early Town in Scandinavia. *The Birth of Europe. Archaeology and social development in the first millenium A.D.* Randsborg, K. (red). Rom.
- Anglert, M. 2006. Landskapets urbanitet. *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Larsson, S. (red). Stockholm.
- Anglert, M. & Larsson, S. 2008. Landskapets urbanitet och urbanitetens landskap. *De første 200 årene – nytt blick på 27 skandinaviske middelalderbyer*. Andersson, H. m.fl. (red). Bergen.
- Annuswer, B. Bergquist, U. Forenius, S. & Syse, B. 1990. *Västerås. 1000 år I centrum*. Stockholm.
- Anund, J. 2008. Uppsalas första två hundra år, när var det – och hur gick det till? *De første 200 årene – nytt blick på 27 skandinaviske middelalderbyer*. Andersson, H. m.fl. (red). Bergen.
- Augustsson, J-E. 2000. "Urbaniseringsprocesser i Västsverige" – rapport från ett forskningsprojekt. *META* 2002:2.
- Berónius Jörpeland, L. Göthberg, H. Seiler, A. & Wikborg, J. 2013. Monumentala stolprader i Gamla Uppsala. *Fornvännen* 108.
- Brendalsmo, J. Eliassen, F-E. Gansum, T. (red). 2009. *Den urbane underskog. Strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid. Seminarium i Borre*. Oslo.
- Broberg, B. 1979. *Nyköping*. Medeltidsstaden 13. Stockholm.
- Brunstedt, S. 1996. *Alsnu Kungsgård. Forskningsprojekt Hovgården*. Stockholm.
- Bäck, M. 1997. No Island is a society – Regional and interregional interaction in Central Sweden during the Viking age. *Visions of the past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Andersson, H. m.fl. (red). Stockholm.
- Bäck, M. 1999. Kampen om Nordvegen. Några synpunkter på det vikingatida samhällssystemet med utgångspunkt i en ny bok om politiska konflikter i Västnorge. *Fornvännen* 94.
- Bäck, M. 2000. Tröghets- och motståndsfaktorer i mellansvensk vikingatid. Om distributionen av främmande föremål i centrala Sverige med utgångspunkt i Birka och dess omland. *Havn og handel i 1000 år: Karmøyseminaret 1997*. Stavanger.
- Bäck, M. 2007. Mötets dynamik – tröghets- och motståndsfaktorer i mellansvensk vikingatid. *Gården, tingen, graven. Arkeologiska perspektiv på Mälardalen*. Anund, J. (red). Stockholm.
- Bäck, M. 2010. Echoes from a Distant Shore – Aspects on the earliest Towns in Central Scandinavia. *Europäische Städte im Mittelalter*. Oppl, F. Sonnlechner, C. (red). Innsbruck.
- Bäck, M. 2012. På andra sidan Birka – södra Björkö's arkeologiska potential. *Birka nu: pågående forskning om världsarvet Birka och Hovgården*. Hedenstierna-Jonson, C. (red). Stockholm.
- Bäck, M. Manuskript. *Echoes from A Distant Shore – The Archaeology of Remotion. Regional and interregional interaction in Eastern Scandinavia c. AD 770–970*.
- Bäck, M. Gustavsson, P. Hållans-Stenholm, A-M. Nordström, A. & Pettersson, B. (2014). In press. *År 1090±10 – det äldsta Nyköping. En hamnstad från vendeltid till tidigmodern tid. Arkeologisk undersökning i kvarteret Åkroken 3 och 4 i Nyköping*.

- Clarke, H. & Ambrosiani, B. 1991. Towns in the Viking Age. Leicester.
- Ersgård, L. 2007. Urbanization in Sweden 0–1700 AD. An overview. *Archaeology in the east and the west: papers presented at the Sino-Sweden archaeology forum, Beijing in September 2005*. Stockholm.
- Ferm, O. 1986. Från Östra Aros till Uppsala. Uppsala under tidig medeltid. *Uppsala stads historia 7. Från Östra Aros till Uppsala: en samling uppsatser kring det medeltida Uppsala*. Cnattingius, N. Nevéus, T. (red). Uppsala.
- Fritz, B. 1971. Jarladömet – sveahertigdömet. *Historisk tidskrift* Vol. 91.
- Frölund, P. & Göthberg, H. 2013. Gamla Uppsala före formationen: ett bidrag till centralplatsens genes. *Gamla Uppsala i ny belysning*. Sundqvist, O. Vikstrand, P. (red). Uppsala.
- Gallén, J. 1993. *Det "Danska itinerariet": franciskansk expansionsstrategi i Östersjön*. Lind, J. (red). Helsingfors.
- Grundberg, L. Jonsson, K. 2004. Skatterna från Tuna kyrka och myntcirkulation i Norrland under 1100- och 1200-talen. *Myntstudier* 2004:2.
- Gustavson, H. 1986. Runstenarnas Uppsala. *Uppsala stads historia 7. Från Östra Aros till Uppsala: en samling uppsatser kring det medeltida Uppsala*. Cnattingius, N. Nevéus, T. (red). Uppsala.
- Hafström, G. 1949. *Ledung och marklandsindelning*. Uppsala.
- Ilves, K. 2012. Seaward. Landward. *Investigations on the archaeological source value of the landing site category in the Baltic sea region*. Uppsala.
<http://uu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2:514663> (hämtad 2014 03 27).
- Janzon, K. 2013. *Det medeltida Sverige*, Band 2 Södermanland. 3 Jönåkers härad, Nyköpings stad. Stockholm.
- Jesch, J. 2002. Sea-battles in skaldic poetry. *Maritime warfare in Northern Europe – technology, organisation, logistics and administration 500 BC-1500 AD*. Jørgensen, A. N. (red). København.
- Jonsson, K. 1983. Översikt över fastlandsmyntningen ca 1180-1250. *Numismatiska Meddelanden* 34.
- Karlén, L. 1973. Nyköpings uppkomst och första framväxt. *Nyköpings stads historia. 1, Medeltid och vasatid intill 1622*. Dahlgren, S. m.fl. (red). Nyköping.
- Klackenberg, H. 1992. *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige*. Stockholm.
- Kumlien, K. 1971. Västerås till 1600-talets början. *Västerås genom tiderna*, del 2. Västerås.
- Larsson, G. 1997. Stentorn och ledungshamn. *Bottnisk kontakt VIII*. Wännström, B. (red). Piteå.
- Larsson, G. 2007. *Ship and society. Maritime Ideology in Late Iron Age Sweden*. Uppsala.
- Lindkvist, T. & Sjöberg, M. 2003. *Det svenska samhället 800–1720. Klerkernas och adelns tid*. Lund.
- Ljungkvist, J. 2006. *En hiar atti rikR. Om elit, struktur och ekonomi kring Uppsala och Mälaren under yngre järnålder*. Uppsala.
- Ljungkvist, J. 2013. Monumentaliseringen av Gamla Uppsala. *Gamla Uppsala i ny belysning*. Sundqvist, O. Vikstrand, P. (red). Uppsala.
- Mogren, M. 2013. The first sparks and the far horizons. Stirring up the thinking on the earliest Scandinavian urbanization process – again. *Lund archaeological review* 2012.
- Nilsson, L. & Lilja, S. (red). 1996. *The Emergence of Towns. Archaeology and Early Urbanization in Non-Roman North-Western Europe*. Stockholm.
- Norberg, L. & Pettersson, B. 2013. *Kilakastalen. Fornlämning Nyköping 45:1, Kungsladugården 2:1, f.d. Nikolai socken, Nyköpings kommun, Södermanlands län*. Nyköping.
- Norberg, L. & Pettersson, B. 2008. *Rådhuset & Stallbacken. Kvarteren Rådhuset & Stallbacken, Nyköping 231:1, Nyköpings stad, Nikolai socken, Nyköpings kommun, Södermanlands län*. Syntesrapport. Nyköping.
- Nylén, E. & Lamm, J. P. 2003. *Bildstenar*. Stockholm.
- Rundberg, J. & Holmberg, K. 2008. *Svenska vikingatida och medeltida mynt präglade på fastlandet*. Uppsala.

- Sanmark, A. & Semple, S. 2011. *Tingsplatsen som arkeologiskt problem. Etapp 3: Anundshög. Arkeologisk provundersökning – forskning. Badelunda 4.31, Långby 7:3 och S;10, Badelunda socken, Västerås kommun, Västmanland*. Uppsala.
- Schück, A. 1926. *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling*. Uppsala.
- Schjødt, J. P. 1995. The Ship in Old Norse Mythology and Religion. *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*. Crumlin-Pedersen, O. Munch Thye, B. (red). København.
- Seppänen, L. (2014). In press. Streets, seals or seeds as early manifestations of urban life in Turku (Finland). *Report from the EAA conference in Helsinki 2012. Session: Baltic Urbanism*. Bäck, M. Russow, E. (red).
- Strid, J. P. 1980. Slaiþa:bru 'Släbro'. Ett ortnamn och en runinskrift. *Fornvännen* 75.
- Varenius, B. 1992. *Det nordiska skeppet. Teknologi och samhällsstrategi I vikingatid och medeltid*. Stockholm.
- Varenius, B. 1995. Metaphorical Ships in Iron-Age Contexts. *The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia*. Crumlin-Pedersen, O. Munch Thye, B. (red). København.
- Varenius, B. 1998. *Han ägde bo och skeppslid. Om rumslighet och relationer under vikingatid och medeltid*. Umeå.
- Varenius, B. 1999. The retinue and the Ship. An Archeo-sociological Study of Scandinavia at the Turn of the Last Millenium and the Following centuries. *Current Swedish Archaeology* 7.
- Wessén, E. & Jansson, S. B. F. 1949. Sveriges runinskrifter Bd 8. *Upplands runinskrifter* D 3. Uppsala.
- Westberg, T. In press. Naust i Nyköping. *Fornvännen*.
- Wikström, A. (red). Söderberg, A. Edberg, R. Pettersson, B. Roslund, M. 2011. *Fem stadsgårdar – arkeologisk undersökning i kv. Trädgårdsmästaren 9 & 10 i Sigtuna 1988–90*. Sigtuna.
- Wilson, O. 2004. *Ceramics from Islamic lands*. London.

Elektroniska källor:

- <http://www.sormlandsmuseum.se/Sormlandsmuseum/kunskap-och-radgivning/Arkeologi/kulturmiljonytt/Fortsattning-pa-bathusen/>
- <http://www.kmmd.se/Arkiverat/Aktuellt2/>

Summary

The purpose of this paper is to examine the character of the urbanization that took place in eastern Scandinavia in the early medieval period. The results from a major excavation in 2010-2011 in the centre of Nyköping provide the background to this discussion. The early dating of this site places Nyköping in a new historical light and renders the town comparable to urban sites such as Sigtuna. Before the first town plots were laid out near the end of the 11th century, the site had hosted two extremely large boathouses (naust). Their construction could be firmly dated to c. A.D. 650 and A.D. 750-800 respectively. They continued in use until the mid-11th century. The oldest house was large enough to fit a boat with the dimensions of the famous Oseberg ship in Norway. It is argued if these boathouses represent the presence of royalty or aristocracy within or close to Nyköping during the Vendel- and Viking periods. The fact that Nyköping was once called "Aros" raises the question about what this and the two other Aros-sites in eastern Scandinavia, Västerås and Uppsala, may represent. It is argued that all three towns are solidly rooted in their prehistoric settings. The prerequisites for urbanization in these regions were already present, manifested by monumental burials, Thing-sites, royal or aristocratic involvement and investment within, or in the vicinity of, the towns.